

PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD ROLĄ I FUNKCJĄ LASÓW W XVIII-WIECZNYCH DOBRACH RADZIWIŁŁOWSKICH W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM

Bernadetta Manyś

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Historii

Dnia 22 maja 1762 roku swoją ziemską wędrówkę zakończył w Wilnie Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”, hetman wielki litewski, wojewoda wileński, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli rodu radziwiłłowskiego oraz z pewnością jeden z najbardziej wpływowych magnatów ówczesnych czasów¹. Uro-

1 H. DYMNICKA-WOŁOSZYŃSKA, *Radziwiłł Michał Kazimierz zwany „Rybeńko” (1702–1762)*, Polski Słownik Biograficzny [dalej PSB], 1987, 30, s. 299–306. O śmierci Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” zob. B. MANYŚ, *Uroczystości rodzinne w Wilnie za panowania Augusta III (1733–1763)*, Poznań 2014, s. 202–203; też, *Magnackie obchody uroczystości pogrzebowych w Wilnie na podstawie prasy informacyjnej z lat 1760–1763. Przykład Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, referat wygłoszony podczas konferencji naukowej pt. *Honestas et turpitudō. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Augustów, 10–12 września 2015 r. W październiku 1744 roku król August III nadał M.K. Radziwiłłowi województwo wileńskie i buławę wielką litewską, zob. też, *Wjazd na województwo wileńskie Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” jako przykład specyfiki kultury dworów magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: M. Dębowski, A. Grześ-

dzony w Ołyce 13 czerwca 1702 roku był synem Karola Stanisława Radziwiłła, kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego² oraz Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej³. Po śmierci ojca w 1719 roku stał się opiekunem całej rodziny⁴. Wkrótce też zaczął piastować jedno z najwyższych urzędów państwowych, dzięki którym umocnił swoje wpływy polityczne. „Rybeńko” wraz z młodszym bratem Hieronimem Florianem żyjącym w latach 1715–1760⁵, późniejszym chorążym wielkim litewskim, dysponowali jednymi z największych latyfundiów, które następnie odziedziczył najstarszy syn hetmana wielkiego litewskiego Karol Stanisław „Panie Kochanku” (1734–1790)⁶.

Na fortunę Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” składały się między innymi dobra nieświesko-ółyckie odziedziczone po ojcu (tzw. ordynacja), Biały Kamień wniesiony przez pierwszą żonę Franciszkę Urszulę z Wiśniowieckich⁷, 11 miasteczek i 140 wsi odkupionych w 1739 roku od Marii Karoliny ks. De Boiillon (wnuczki Jana III)⁸ oraz liczne królewsczyzny⁹. „Rybeńko” był zatem or-

kowiak-Krwawicz, M. Zwierzykowski (red.), *Europejski wiek osiemnasty: uniwersalizm myśl, różnorodność dróg. Studia i materiały*, Kraków 2013, s. 307–319.

2 A. RACHUBA, *Radziwiłł Karol Stanisław h. Trąby (1669–1719)*, PSB, 1987, 30, s. 240–248. Nominowany na kanclerza 17 lipca 1699 roku, zmarł 2 sierpnia 1719 roku, zob. *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 53, nr 224.

3 W. KARKUCIŃSKA, *Radziwiłłowa Anna Katarzyna (1676–1746)*, PSB, 1987, 30, s. 384–387; też, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000. O relacjach „Rybeńki” z matką zob. A. SAJKOWSKI, *Od Sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań 1965, s. 133–153; B. MANYŚ, *Anna Katarzyna z Sanguszków Radziwiłłowa i Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”. Relacje matki z synem na podstawie dziariusza wojewody wileńskiego*, w: *Kulturowe wzorce a społeczna praktyka. Studia z dziejów kobiet*, Poznań 2012, s. 127–139.

4 M. ANTONIEWICZ, *Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*, Warszawa 2011, s. 294.

5 H. DYMNIKA-WOŁOSZYŃSKA, *Radziwiłł Hieronim Florian (1715–1760)*, PSB, 1987, 30, s. 185–188.

6 J. MICHAŁSKI, *Radziwiłł Karol Stanisław zw. Panie Kochanku (1734–1790)*, PSB, 1987, 30, s. 248–262.

7 K. WIERZBICKA-MICHAŁSKA, *Radziwiłłowa Franciszka Urszula (1705–1753)*, PSB, 1987, 30, s. 388–390; B. JUDKOWIAK, *Franciszka Urszula Radziwiłłowa – w poszukiwaniu własnego głosu. Propozycje interpretacyjne, dokumentacyjne i edytorskie*, Poznań 2013.

8 Były to między innymi: Żółkiew, Złoczów, Kulikow, Kukizów, Jaryczów, Remiżowce i Pomorzany.

9 Wśród królewsczyzn były: starostwo człuchowskie, kamienieckie, krzemienieckie, parczewskie, nowotarskie, braclawskie, ostrskie, niżyńskie, owruckie, osieckie, zob. H. DYMNIKA-WOŁOSZYŃSKA, *Radziwiłł Michał Kazimierz zwany „Rybeńko”*, s. 299, 303. Zob. też: M. KOWALSKI, *Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny*, Warszawa 2013, s. 177.

Ryc. 1. Portret Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńko” (prawdopodobnie pędzla S.A. Mirysa, przechowywany w zbiorach muzeum w Mińsku na Białorusi)

Fig. 1. Portrait of Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” (probably painted by S. A. Mirys, in the collection of museum in Minsk, Belarus)

dynatem na Nieświeżu i Ołyce, a od 1760 roku również właścicielem dóbr Birze, Dubinki, Biała, Słuck i Kopyła, czyli majątku jego młodszego brata, który ten odziedziczył po matce. Jak słusznie wskazała Wanda Karkucińska, Michał Kazimierz oraz Hieronim Florian byli dziedzicami największej części radziwiłłowskiej fortuny¹⁰.

W rękach Radziwiłłów obok miast i wsi znalazły się także olbrzymie połacie pól oraz lasów. Przykładem tych ostatnich jest choćby Puszcza Nalibocka, która przynależała do „klucza nieświeskiego”, Puszcza Birżańska, Puszcza Baranowska czy część Puszczy Rudnickiej rozciągającej się w okolicach Jaszun, miejscowości

¹⁰ Nie posiadali ordynacji kleckiej, zob. W. KARKUCIŃSKA, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa*, s. 42.

oddalanej od Wilna o około 25 km¹¹. Lasy były przede wszystkim miejscem pozyskania cennych produktów leśnych oraz łowów dzikiej zwierzyny¹². Niniejszy artykuł powstał zatem z myślą o charakterystyce roli i funkcji lasów w XVIII-wiecznych dobrach radziwiłłowskich położonych na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego¹³. Stanowi on jednocześnie próbę odpowiedzi na następujące pytania: jakie produkty pozyskiwano z lasów i w jakim celu, w jaki sposób Radziwiłłowie zarządzali lasami oraz kto w ich imieniu pełnił nad nimi kontrolę? W jakim zakresie lasy stanowiły miejsce magnackich rozrywek?

Należy zastrzec, że prezentowany artykuł jest jedynie przyczynkiem do badań nad znacznie szerszym zagadnieniem, jakim był ówczesny system zarządzania magnackimi zasobami leśnymi. Problem zostanie rozpoznany w odniesieniu do dóbr radziwiłłowskich, bez uwzględniania administrowanych przez nich królewskich, bowiem sposób gospodarowania tymi ostatnimi różnił się nieco od sposobu zarządzania dobrami dziedzicznymi¹⁴.

Omawiana w niniejszym artykule problematyka jak dotąd w historiografii polskiej i litewskiej, nie doczekała się opracowania. Przy braku systematycznych badań nad znaczeniem tej gałęzi gospodarki dużym zainteresowaniem cieszą się radziwiłłowskie manufaktury, zwłaszcza zaś huty szkła w Nalibokach

11 M. GAJEWSKI, *Stawne dzieje Jaszun*, *Nasz Czas* 13: http://www.pogon.lt/_NCZ_ARCHYVAS/018/gajew.html [data dostępu b.d.]. Jaszuny zaliczane były do dóbr neuburskich, te zaś w 1736 roku wraz z należną mu częścią majątku (po matce) przejął Hieronim Florian. W. KARKUCIŃSKA, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa*, s. 42. O dobra neuburskie toczyły się zażarte spory pomiędzy Radziwiłłami, Sapiehami i innymi, zob. T. ZIELIŃSKA, *Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu*, w: *Radziwiłłowie herbu Trąby*, Warszawa 1996, s. 13. Więcej na temat dóbr neuburskich zob. J. LESIŃSKI, *Spory o dobra neuburskie*, *Miscellanea Historico-Archivistica*, 6, 1996, s. 95–132. Po śmierci Hieronima Floriana w 1760 roku dobra te wraz z Białą przypadły Michałowi Kazimierzowi Radziwiłłowi „Rybeńce”. Po jego śmierci dobra przeszły w ręce najstarszego syna Karola Stanisława „Panie Kochanku”, zob. H. DYMNIKA-WOŁOSZYŃSKA, *Radziwiłł Michał Kazimierz*, s. 304. Zob. też: Z. KRZYSZTOF, *Chirurdzy, felczerzy i cyrulicy w dobrach Radziwiłłów linii nieświeskiej w XVIII w.*, *Medycyna Nowożytna*, 1999, 6/1, s. 79.

12 D. DEMSKI, *Naliboki i Puszcza Nalibocka – zarys dziejów i problematyki*, *Etnografia Polska*, 1994, 38, 1–2, s. 51.

13 M. KOWALSKI, *Wielkie posiadłości ziemskie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i ich wpływ na dzisiejsze środowisko antropologiczne*, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 2012, 1, s. 113–138.

14 W. Karkucińska zauważyła, że matkę Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” interesowało zwłaszcza zwiększenie dochodowości dóbr ordynackich i dziedzicznych. Autorka biografii Anny z Sanguszków Radziwiłłowej podkreśla, że koncentracja na innowacyjnych metodach administrowania dobrami dziedzicznymi nie oznaczała, iż zaniebrywała ona administrowane przez Radziwiłłów królewskimi, zob. W. KARKUCIŃSKA, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa*, s. 43.

i Urzeczcu¹⁵. Niewiele natomiast wiadomo na temat zarządzania puszciami rozciągających się na obszarze dóbr należących do Radziwiłłów i ich eksploatacji. Pewnych informacji dostarcza artykuł Mirosława Gajewskiego dotyczący dziejów miasteczka Jaszuny oraz artykuł Dagnosława Demskiego poświęcony Puszczy Nalibockiej. Najlepiej w zakresie tematyki związanej z leśnictwem opracowane zostały praktyki łowieckie, które Andrea Mariani omówił na przykładzie polowań organizowanych przez braci Michała Kazimierza oraz Hieronima Floriana¹⁶.

Wobec niedostatku literatury przedmiotu konieczne było sięgnięcie po materiał źródłowy. Interesujących wiadomości dostarcza rękopiśmienny diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”, który od dawna znajduje się w kręgu zainteresowań nie tylko historyków badających dzieje polityczne, ale również zajmujących się mentalnością i obyczajowością elit XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej. Dokument ten należy do zbiorów działu VI Archiwum Radziwiłłowskiego, Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie i liczy 2327 kart¹⁷. Jest tym cenniejszy, że był spisywany osobiście przez „Rybeńkę” w latach 1719–1761, a więc przez znaczną część życia magnata. Na jego kartach odnajdujemy informacje dotyczące spraw rodzinnych, politycznych, gospodarczych, religijnych oraz szeroko pojętej obyczajowości. Uzupełniających wiadomości dostarcza również korespondencja Radziwiłłów, szczególnie ta nadsyłana przez rzemieślników i sługi. W niniejszym artykule wykorzystane zostały też XVII- i XVIII-wieczne instrukcje odnoszące się do zarządzania Puszciami Birżańską i Baranowską, opracowane i wydane przez Zigmantasa Kiaupa oraz Jūratę Kiaupienė¹⁸. Sięgnięcie do materiału z okresu wcześniejszego oraz późniejszego pozwoli lepiej zrozumieć omawiane zagadnienie.

Jak wyżej wspomniano, ziemie wchodzące w skład dóbr Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” oraz jego brata Hieronima Floriana stanowiły jedno z największych latyfundiów magnackich Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Były one

15 B. SMOLEŃSKA, *Materiały do dziejów huty szklanej w Nalibokach z XVIII w.*, Teki Archiwalne, 1953, r. 1, s. 79–147; Z. KAMIEŃSKA, *Manufaktura szklana w Urzeczcu 1737–1846*, Warszawa 1964; A. KASPRZAK, *Szkła z hut radziwiłłowskich*, t. 1, *Naliboki (1722–1862)*, t. 2, *Urzecze (1737–1846)*, Warszawa 1998; W. KARKUCIŃSKA, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa*, s. 126–164.

16 A. MARIANI, *O XVIII-wiecznych praktykach łowieckich w świetle diariusza księcia Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, w: T.J. Żuchowski (red.), *Europejskie tradycje łowieckie. Tom wydany z okazji III Międzynarodowego Kongresu Kultury Łowieckiej*, Warszawa 2014, s. 67–77.

17 Na potrzeby niniejszego artykułu korzystano z dokumentu dostępnego na mikrofilmie, zob. diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”, Archiwum Głównego Akt Dawnych [dalej AGAD], Archiwum Radziwiłłowskie [dalej AR], dz. VI, sygn. II-80a [dalej diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła]. Sygnatura oryginału: AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-80.

18 *Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII-XIX a.*, red. Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, Vilnius 1985, s. 46–49, 70–73, 98–134.

jednocześnie jednymi z najlepiej zorganizowanych pod względem administracyjnym oraz gospodarczym, co było olbrzymią zasługą głównie ich matki Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej, która po śmierci męża Karola Stanisława samodzielnie sprawowała pieczę nad dobrami.

Do najważniejszych urzędników pełniących nadzór nad puszczą, a zatem dbających o jej bezpieczeństwo, trzeba zaliczyć łowczego¹⁹ (tab. 1). Do jego zadań należało między innymi kontrolowanie granic lasów, wytyczanie dróg prowadzących przez puszcze czy też zapobieganie pożarom, które były dość częstym zjawiskiem, trawiącym znaczne połacie zasobów leśnych, a więc niszczącym jeden z najważniejszych materiałów budulcowych²⁰. W opiece nad lasami łowczego wspomagali podłowczy, leśnicy oraz leśni stróżowie²¹. Na tych ostatnich zgodnie z instrukcją z 1686 roku wydaną dla łowczego Puszczy Birżańskiej naznaczano ludzi wiarygodnych, co szczególnie podkreślono, nie pijaków, a trzeźwych oraz „czułych”, którzy zobligowani przysięgą mieli „postrzegać” dóbr książęcych²². Do ich kompetencji należała również letnia i zimowa kontrola lasów (co tydzień sprawdzano inną kwaterę leśną) oraz nadzór nad wjeżdżającymi do puszczy rzemieślnikami i ziemianami²³. Wjazd był możliwy jedynie na podstawie kwitu – asygnacji, później zwanego też biletem, uprawniającego do wstępu w wyznaczone dni tygodnia²⁴. Podobny dokument wydawano w celu uzyskania pozwolenia na wywóz leśnych towarów, zwłaszcza zaś drewna przeznaczonego zarówno na potrzeby zamkowe, jak i dworskie. W ten sposób kontrolowano, jakie gatunki i w jakiej ilości były ścinane, a następnie wywożone²⁵.

19 Zgodnie z definicją podaną przez W. Doroszewskiego, łowczy to „urzędnik dworski w dawnej Polsce mający nadzór nad zwierzyną, organizujący polowania; później stanowisko tytularne nie związane z żadnymi obowiązkami”, cyt. za: *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 4, Warszawa 1962, wersja on-line (<http://doroszewski.pwn.pl/haslo/%C5%82owczy>; data dostępu: b.d).

20 Podstarości nieświeski Jan Holl w 1693 roku oskarżył jezuitów nieświeskich o uszkodzenie lasów książęcych przed Karolem Stanisławem Radziwiłłem. Oskarżenie okazało się bezskuteczne, zob. *Hist. coll. nesvisiensis 1693*, Archivum Romanum Societatis Iesu [dalej ARSI], Lituania, nr 43, f. 235.

21 Obowiązki podłowczego oraz leśników zostały szczegółowo omówione w instrukcji dla łowczego i leśniczego księstwa dubińskiego z 1795 roku, zob. *Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a.*, s. 127–134.

22 Instrukcja Ludwika Karoliny Radziwiłłówny dla łowczego Puszczy Birżańskiej z 1686 roku, zob. tamże, s. 46.

23 Uprzywilejowana grupa chłopów, świadcząca służbę panu.

24 W 1686 roku naznaczono w tym celu środę, piątek oraz sobotę. W inne dni obowiązywał bezwzględny zakaz wstępu do lasu, chyba że na potrzeby dworu, zob. tamże, s. 46. Zakaz wjazdu do puszczy bez ważnego biletu został powtórzony w instrukcji z 1795 roku, zob. tamże, s. 129.

25 Obowiązek kontroli osób wjeżdżających i wyjeżdżających dotyczył nie tylko ziemian, ale również rzemieślników, którzy zobligowani byli do przedstawienia niezbędne-

Jak wyżej wspomniano, największym zagrożeniem dla lasów był pożar, szczególnie niebezpieczny w okresie letnim²⁶. Odpowiedzialność za jego szybkie wykrycie spoczywała na stróżach. Ci zaś byli zobowiązani do natychmiastowego poinformowania o sytuacji leśników, których z kolei zobligowano do zawezwania poddanych z okolicznych wiosek w celu ugaszenia pożogi²⁷. W maju 1757 roku Anna z Mycielskich Radziwiłłowa²⁸, druga małżonka Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”, donosiła swemu mężowi: „Prawda, że mnie mocno martwi tak wielka ruina puszczy przez ogień, którego jeszcze dotychczas ugasić nie mogę, a każe żeby się całe hrabstwo zeszło do gaszenia, nie można się jeszcze prawdy dopytać, kto zapalił. Jedni mówią, że kowal węgle paląc, a drudzy mówią, że Moskale, ale najwinniejsi są leśnicy i że zawczasu nie dali znać [...]”²⁹. Aby zmotywować leśników do częstszego przebywania w lesie, a co za tym idzie – do sprawowania jeszcze większej kontroli, w instrukcji z 1795 roku wydanej dla podłowczego i leśników z księstwa dubińskiego zapisano, że co tydzień każdy z nich ma dostarczać podłowczemu dwie sztuki zwierzyny, ptactwa lub zajęcy. Na jego ubicie otrzymywali oni „[...] 3 naboje prochu i tyleż szrotu, 2 na trafne, a trzeci na puste co tydzień dawać się będą”³⁰. Taki stan rzeczy miał trwać niemalże przez cały rok, z wyjątkiem miesięcy: czerwca, lipca i sierpnia. Stąd też każdy leśnik miał być jednocześnie myśliwym³¹. Na leśnikach spoczywał również obowiązek niedopuszczania do niszczenia znaków granicznych puszczy, spławu kłód oraz bierwion³² bez zgody właściciela lasów³³, rąbania drewna na opał z „pnia surowego”³⁴ czy grabieży drewna³⁵. Mieli oni też raz w tygodniu informować

go dokumentu, w którym wskazano rodzaj potrzebnego drzewa, ilość oraz jego przeznaczenie, zob. tamże, s. 47.

26 Tamże, s. 132.

27 *Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a.*, s. 49.

28 H. DYMNICKA-WOŁOSZYŃSKA, *Radziwiłłowa Anna Ludwika (1729–1771)*, PSB, 1987, 30, s. 387–388.

29 A. z Mycielskich Radziwiłłowa do M.K. Radziwiłła „Rybeńki”, Obrynka, 11 V 1757, AGAD, AR, dz. IV/354, sygn. 616, nr 235, k. 86. Podejrzanie Moskali o spowodowanie pożaru wynikało z faktu, że toczyła się wojna siedmioletnia (1756–1763).

30 *Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a.*, s. 130.

31 Tamże.

32 Pień drzewa oczyszczony z gałęzi, niekiedy również z kory, przeznaczony zazwyczaj na opał.

33 *Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a.*, s. 116, 120, 125.

34 Tamże, s. 129.

35 Za kradzież drewna przewidziane były kary pieniężne. Zgodnie z instrukcją dla podłowczego i leśnika wydaną w 1795 roku w Dubinkach, złapany na złodziejstwie „swój włóścian” miał zapłacić zł 4, a „cudzopaniec” zł 8, z tym zastrzeżeniem, że połowa wskazanych kwot trafiała do książęcego skarbcza, połowa zaś do leśnika, zob. tamże, s. 133.

podłowczego o stanie ich kwatery, tzn. o znajdującym się w puszczy zwierzu, oraz wydanym na budowę i wywiezionym na opał drzewie. Z instrukcji kierowanej dla podłowczego z księstwa dubińskiego wiadomo, że o zakresie obowiązków, podłowczy miał przypominać leśniczemu w taki sposób, iż „[...] w każdą niedzielę po południu lub z rana zebranych leśnikom powinności onych czytać i eksplikować [...]”³⁶.

Łowczego wspomagali także strzelcy, których głównym zadaniem było nadzorowanie przyrostu naturalnego ptactwa zamieszkującego radziwiłłowskie lasy³⁷.

Tabela 1. Spis urzędników zajmujących się lasami radziwiłłowskimi w latach 1737–1809
Table 1. List of functionaries working in Radziwiłł's forests in 1737–1809

Imię i nazwisko	Funkcja	Lata odnotowane w <i>Inwentarzu sług i rzemieślników radziwiłłowskich</i>
Szreter Michał ³⁸	łowczy nadniemeński	1737
Rundzfeldt Jan ³⁹	nadworny łowczy ks. Hieronima Floriana Radziwiłła	1746
Paczewski Antoni ⁴⁰	leśniczy	1750
Amler Karol Józef ⁴¹	nadleśny biański	1750–1751
Wolski Jan ⁴²	generalny łowczy	1751–1767
Cwikier Andrzej ⁴³	myśliwiec	1752
Zakrzewski Jan ⁴⁴	łowczy rożański	1752–1803
Wolski Michał ⁴⁵	łowczy puszczy radziwiłłowskich	1753–1808
Żebrowski Kazimierz ⁴⁶	podłowczy	1753–1759
Noszarzewski P. ⁴⁷	łowczy	1756–1766
Ługowski Jan ⁴⁸	łowczy generalny puszczy	1757–1778
Domański Piotr ⁴⁹	podłowczy	1758
Malczewski ⁵⁰	łowczy puszczy birżańskich	1760
Strzelecki Jakub ⁵¹	podłowczy	1760
Rucki Józef ⁵²	generalny leśniczy biański	1761
Starowolski Ludwik ⁵³	łowczy	1761–1791
Wilgoszewski T. ⁵⁴	łowczy łachewski	1761–1809
Ładowski Michał ⁵⁵	łowczy birżański	1762

Opracowanie autorskie na podstawie *Inwentarza sług i rzemieślników radziwiłłowskich* AGAD, AR, dz. XXI.

36 Tamże, s. 131.

37 Tamże, s. 46.

38 Sdzreter Michał, łowczy naniemeński (1737), AGAD, AR, dz. XXI, sygn. S 290.

39 Rundzfeldt Jan, nadworny łowczy ks. Hieronima Floriana Radziwiłła (1746), tamże, sygn. R 105.

Puszcze były przede wszystkim miejscem pozyskania drewna na potrzeby handlowe⁵⁶, budowlane, produkcję wyrobów drzewnych (potaż, smoła, dziegieć, popiół drzewny, węgiel drzewny) oraz opał⁵⁷, a także miejscem wydobycia rud, głównie żelaza⁵⁸. Proces związany z pozyskaniem drewna, podobnie jak i teraz, składał się z następujących etapów: prac przygotowawczych, wycięcia, transportu sortymentów drzewnych oraz prac zakończeniowych. Odpowiedzialnym za wyznaczenie właściwego miejsca na spuszczenie drzew był łowczy. To on miał „[...] na takowe miejsca zaprowadzać [...] gdzie by nie było szkody w ostępach”⁵⁹. W pierwszej jednak kolejności z lasów pozbywano się drzew uszkodzonych wskutek pożaru lub wichury. Takie postępowanie argumentowano faktem, że zalegające martwe lub uszkodzone pnie utrudniały w znaczny sposób rozrost puszczy oraz pozyskanie pokarmu przez zwierzęta. W lasach birżańskich rosły między innymi świerki, olchy, osiny oraz brzozy. Jak wskazywano w instrukcji

40 Paczewski Antoni, leśniczy (1750), tamże, sygn. P 6.

41 Amler Karol Józef, nadleśny bialski (1750–1751), tamże, sygn. A 34.

42 Wolski Jan, generalny łowczy (1751–1767), tamże, sygn. W 140.

43 A. Mariani, *O XVIII-wiecznych praktykach łowieckich*, s. 68.

44 Zakrzewski Jan, łowczy różański (1752–1803), tamże, sygn. Z 23.

45 Wolski Michał, łowczy puszczy radziwiłłowskich (1753–1808), tamże, sygn. W 138.

46 Żebrowski Kazimierz, podłowczy (1753–1759), tamże, sygn. Ż 7.

47 Nosarzewski P., łowczy (1756–1766), tamże, sygn. N 72.

48 Ługowski Jan, łowczy generalny puszczy (1757–1778), tamże, sygn. Ł 24.

49 Domański Piotr, podłowczy (1758), AGAD, AR, dz. XXI, sygn. D 66.

50 Malczewski, łowczy puszczy birżańskich (1760), tamże, sygn. M 24.

51 Strzelecki Jakub, podłowczy (1760), tamże, sygn. S 198.

52 Rucki Józef, generalny leśniczy bialski (1761), tamże, sygn. R 93.

53 Starowolski Ludwik, łowczy (1761–1791), tamże, sygn. S 176.

54 Wilgoszewski T., łowczy łachewski (1761–1809), tamże, sygn. W 100.

55 Ładowski Michał, łowczy birżański (1762), tamże, sygn. Ł 1.

56 Eksport do portów bałtyckich. W AGAD, AR znajduje się dział XX zawierający *Akta dotyczące handlu splotnego*. Wśród przechowywanych materiałów znajdują się różne dokumenty odnoszące się do zarządu lasami.

57 Zakonnicy (jezuici) znajdujący się na misji w Szomberdze prawdopodobnie otrzymywali drewno na opał z lasów birżańskich jeszcze za życia Hieronima Floriana. Upominając się o nie, superior Hieronim Dreyling w 1761 roku tak argumentował zapotrzebowanie: „Zostająca tedy w ostatniej mizerii rezydencja schonberska Societ[at]is Iesu (bo głód i chłód cierpiąca, że bez ciepła żyć trudno, a bardziej bez pokarmu, którego się bez drzew nie gotuje, iż też dla odległości lasu w księstwie kurlandzkim skądinąd dostać trudno)”, zob. H. Dreyling do M.K. Radziwiłła, Szomberga, 28 XI 1761, AGAD, AR, dz. V, nr 3276.

58 D. DEMSKI, *Naliboki i Puszcza Nalibocka*, s. 69.

59 *Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a.*, s. 46.

z 1686 roku każdy z tych gatunków potrzebował od 50 do 60 lat na wzrost⁶⁰. Mając na uwadze powyższe, najpierw usuwano drzewa martwe lub też znacznie uszkodzone. Prace porządkowe odbywały się najczęściej jesienią. Pozyskane drzewo przeznaczone było głównie na potrzeby wyrobu tarcicy w okolicznych księżących tartakach⁶¹, a także do budowy lub reperacji zamków, budynków dworskich oraz manufaktur. W 1761 roku Anna z Mycielskich Radziwiłłowa w liście z 16 maja do męża prosiła o asygnację na drzewo do nowego folwarku z lasu znajdującego się pod Nieświeżem⁶².

Układane w stosy bale były zwożone w docelowe miejsce dopiero zimą. Obowiązywał bezwzględny zakaz ścinania drzew zielonych, z wyjątkiem sytuacji, w których rzemieślnicy na potrzeby dworskie i zamkowe nie byli w stanie wybrać sortymentu odpowiedniego dla swoich wyrobów. Wówczas na ich prośbę, a za uprzednią informacją podaną przez leśniczego, wyznaczano drzewa, które miały być ścięte w obecności stróża, zobligowanego do nadzorowania, „[...] żeby nie za szkodą wycinali”⁶³.

Szczególniej ochronie podlegały dęby, które ze względu na swoje właściwości i szerokie zastosowanie (stolarstwo budowlane, meblarstwo, szutnictwo), stanowiły wysoce cenny materiał. Ten gatunek drzewa wycinany był zwłaszcza na potrzeby pałacowe. Każdy ścięty dąb musiał być jednak skrupulatnie odnotowany ze wskazaniem jego przeznaczenia i jedynie w sytuacjach wyjątkowych wydawano zgodę na wycinkę zdrowych drzew owego gatunku. W pierwszej kolejności należało zagospodarować materiał, który był skrzywiony lub uschły.

Drewno budulcowe, pochodzące z puszczy i lasów radziwiłłowskich, dostarczane było nie tylko do zamków lub pałaców, ale także przekazywano je bezpłatnie do miast na reperację ratusza czy parkanu. Zastrzegano jednak, że miało być ono zużyte na potrzeby budynków publicznych, nie zaś na sprzedaż⁶⁴.

Z owego drewna często korzystali jezuici, będący pod opieką Radziwiłłów⁶⁵. I tak członkowie kolegium mińskiego potrzebowali wsparcia właścicieli Nieświeża dla prowadzenia handlu rzecznoego⁶⁶. W tym celu w 1755 r. Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” zezwolił na wyrąb lasów, umożliwiając w ten sposób bu-

60 Tamże, s. 70.

61 Tarcica – deski (asortyment drzewny) powstały w wyniku przecięcia drewna okrągłego.

62 A. z Mycielskich Radziwiłłowa do M.K. Radziwiłła „Rybeńki”, Nieśwież, 16 V 1761, AGAD, AR, dz. IV/354, sygn. 619, nr 354, k. 10.

63 *Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a.*, s. 47, 109.

64 Tamże.

65 A. MARIANI, *Jezuici w kręgu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku. Społeczna i kulturowa rola kolegiów w Nieświeżu i w Słucku*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. Macieja Serwańskiego w Zakładzie Historii Nowożytnej do XVIII Wieku Wydziału Historycznego UAM w roku akademickim 2014/2015.

66 J. Zrzelski do S. Ickowicza, Mińsk, 9 IV 1741, AGAD, AR, dz. V, nr 18811.

dowę łodzi, które przeznaczone zostały do transportu towarów do Królewca⁶⁷. W przypadku kolegium nieświeskiego do świadczeń Radziwiłłów należało między innymi dostarczanie materiałów budowlanych, w tym zwłaszcza drewna niezbędnego do remontu dachu⁶⁸. Ponieważ placówka nie miała własnych zasobów, konieczne było korzystanie z lasów książęcych⁶⁹.

Lasy stanowiły również naturalne środowisko zamieszkania dzikiej zwierzyny, szczególnie zaś niedźwiedzi, łosi, dzików, saren, jeleni, danieli, wilków, lisów, zajęcy, bobrów i rysiów. Spotykane w nich były cietrzewie, kuropatwy, kaczkę, gołębie, przepiórki czy bażanty. Zgodnie z instrukcją z 1686 roku obowiązywał bezwzględny zakaz strzelania do wielkiego zwierza i polowania na niego, poza wyjątkiem nastania czasu łowów. Zakaz dotyczył także strzelania do bobrów. Został on powtórzony we wspomnianej już instrukcji z 1795 roku. Podkreślono w niej, że leśnicy mają „[b]obrow, gdzie po jeziorach, stawach znajdować się mogą, jak najpilniej strzec [...]”⁷⁰. Ta szczególna troska o gryzonia wynikała z jednej strony z wartości ich futra, z drugiej zaś z faktu, że zwierzę to od XVII wieku było uznawane przez Kościół katolicki za „pokrewne” rybom, a zatem mogło być jedzone w okresie Wielkiego Postu; ich ogony można było spożywać podczas wieczerzy wigilijnej⁷¹. Stąd też leśnicy byli odpowiedzialni za pilnowanie gonów⁷² w celu zapobieżenia ich dewastacji, zimą zaś mieli przeprowadzać ich rewizję oraz spis. Na podstawie tych ostatnich określano przyrost lub ubytek naturalny zwierza. Istniał także zakaz stawiania sideł na zające⁷³.

Przy lasach rozstawiano również ule, które często rozmieszczano nielegalnie na drzewach i przetrzymywano przez okres wiosenno-letni aż do nastania zimy. Zlokalizowane przez leśniczego pasieki były przejmowane przez dwór, a pszczoły wliczano w rejestr dworski⁷⁴. Podbieranie miodu jesienią odbywało się komisyjnie, tzn. w obecności administratora księstwa, „przysięgłego człowieka” oraz bartnika. Należało to czynić szybko oraz bez żadnych biesiad. W tym samym czasie dokonywano zliczenia pszczół starych oraz młodych, które pozostawiano

67 Hist. coll. minscensis 1755, ARSI, Litwania, nr 51, f. 167v.

68 W 1689 roku Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowa ofiarowała tysiąc złotych, a jej syn Karol Stanisław belki z lasów. Hist. coll. nesvisiensis 1689, ARSI, Litwania, nr 42, f. 340v. Tak samo czynił „Rybeńko” w 1737 roku. I. Wilkinowicz do A. K. Radziwiłłowej, Nieśwież, 12 X 1737, AGAD, AR, dz. V, nr 17435.

69 Hist. coll. nesvisiensis 1701, ARSI, Litwania, nr 44, f. 355. W okresie piastowania przez M.K. Radziwiłła urzędu starosty krzemienieckiego, jezuita zabiegali o przedłużenie dotychczasowych przywilejów, między innymi, korzystania z cegielni, wapniarni i wyciębu lasów, które były bardzo istotne dla prowadzonych przez nich budowli, zob. F. Ubysz do M.K. Radziwiłła, Krzemieniec, 29 I 1741, AGAD, AR, dz. V, nr 16738.

70 *Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a.*, s. 133.

71 J. KRACIK, *Paradoksy z dziejów Kościoła*, Kraków 2012, s. 292.

72 Gony bobrowe – gniazda i siedliska bobrowe.

73 *Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a.*, s. 48–49.

74 Tamże, s. 108.

na okres zimy. Wiosną zaś sprawdzano, ile z nich przeżyło oraz czy wytworzyły one wosk⁷⁵.

Jak słusznie zauważył Andrea Mariani, łowy w XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów stanowiły wieloaspektowe zjawisko społeczne oraz obyczajowe. Były zatem praktykowane z jednej strony jako ćwiczenia fizyczne, z drugiej zaś jako forma urozmaicenia życia dworskiego⁷⁶. Wpisywały się one zarówno w praktykę dnia powszedniego, jak i dni świątecznych, w czasie których obchodzono uroczystości rodzinne oraz okolicznościowe. I tak polowano z okazji urodzin, imienin, rocznic ślubnych, zaślubin, narodzin nowego potomka czy też świąt kościelnych. Na cześć swych urodzin hetman wielki litewski, wojewoda wileński, wydawał nie tylko bale i uroczyste kolacje, ale również organizował polowania. Tak było w czerwcu 1756 roku. Zaproszeni do Alby goście uczestniczyli w polowaniu na jelenia oraz niedźwiedzia⁷⁷. Należy również pamiętać, że łowy przyczyniały się do poszerzania horyzontów smakowych kuchni staropolskiej, albowiem większość upolowanej zwierzyny trafiała na magnackie stoły⁷⁸.

Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” polował przez cały okres swojego dorosłego życia. Jego aktywność łowiecka z uwagi na pełnione funkcje oraz liczne nieobecności, nie była tak intensywna, jak w przypadku jego młodszego brata Hieronima Floriana Radziwiłła, którego z pewnością można nazwać specjalistą w zakresie łowów⁷⁹. Ulubionymi terenami łowieckimi magnatów były głównie ich dobra. Bracia polowali zatem często w lasach nieświeskich oraz słuckich w okolicach Alby i Dubinków, w lasach województwa nowogródzkiego znajdu-

75 Instrukcja dla administratora księstwa dubińskiego z 1735 roku, zob. tamże, s. 106.

76 A. MARIANI, *O XVIII-wiecznych praktykach łowieckich*, s. 68–67.

77 Z Wilna, 14 VI 1756, AGAD, AR, dz. XXXIV, nr 479, k. 17–18.

78 *Stół obojętny to jest Pański a oraz chudopacholski abo sposób gotowania rozmaitych potraw według rozmaitości Samku i upodobania, tak względem bogatych, jako też ubogich traktamentów przez urodzonego Stanisława Czernieckiego J. K. Mości sekretarza, a Jaśnie wielmożnego Alexandra Michała Lubomirskiego wojewody krakowskiego kuchmistrza napisany w Wilnie w Drukarni Królewskiej przy Akad. R. 1782*, Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskijų Biblioteka [dalej LMAVB], L-18/371. Zob. też: S. CZERNIECKI, S. LUBOMIRSKI, *Compendium ferculorum albo zebranie potraw*, oprac. J. Dumanowski, M. Spychaj, Warszawa 2012; *Sekrety kuchmistrzowskie Stanisława Czernieckiego: przepisy z najstarszej polskiej książki kucharskiej z 1682 roku*, oprac. J. Dumanowski, A. Pawlas, J. Poznański, Warszawa 2010; *Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzania wszelakich potraw, pieczenia chleba i inne sekreta gospodarskie i kuchenne*, oprac. J. Dumanowski, R. Jankowski, Warszawa 2011.

79 H. DYMNICKA-WOŁOSZYŃSKA, *Radziwiłł Hieronim Florian (1715–1760)*, PSB, 1987, 30, s. 185–188. Zob. też: A. MARIANI, *O XVIII-wiecznych praktykach łowieckich*, s. 69. Hieronim Florian jest autorem *Compendium, w którym ciekawy w sztuce myśliwskiej wiele profitować może, ile że jest z praktyki samej, a nie z ksiąg koncypowane* napisanego w 1740 r. Zob. też: A. ROTTERMUND, *Polowanie i sztuka w kulturze dworskiej czasów nowożytnych*, Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie, 1988, t. 5, s. 9–35.

jących się niedaleko Mira oraz Korelicz, a także w posiadłościach wołyńskich, takich jak Ołyka, Cumań i Chorlupy. Michałowi Kazimierzowi kilkakrotnie zdarzyło się również polować w okolicy Wilna⁸⁰.

Rytm polowań wyznaczał kalendarz łowiecki. Członkowie radziwiłłowskiego rodu odwiedzali zatem lasy głównie w okresie letnim, w sierpniu oraz wrześniu. Równie często polowano jesienią oraz zimą. Taki stan rzeczy wynikał z faktu, że w czasie tym zmniejszała się aktywność polityczna szlachty i magnaterii. Najbardziej pracowitym pod względem politycznym okresem była wiosna oraz wczesne lato, stąd też wtedy znacznie malała aktywność myśliwska „Rybeńki”.

W łowieckim kalendarzu Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” i Hieronima Floriana szczególne znaczenie miał dzień św. Huberta obchodzony 3 listopada zwany również „Hubertowinami”, współcześnie jest on utożsamiany ze świętem patrona myśliwych⁸¹. Wydaje się jednak, że w XVIII wieku był on czczony głównie jako pamiątka nadania orderu św. Huberta⁸². Potwierdzają to słowa Michała Kazimierza Radziwiłła zapisane w jego diariuszu pod datą 3 listopada 1752 roku: „Po mszy S. i śniadaniu jeździłem w pole, in Honorem S. Huberta, jako Kawalera tego Orderu z moim synem [Karolem Stanisławem] także kawalerem S. Huberta, którego order mamy od Elektora Palatina Rheni, nie wieleśmy mieli szczęścia, tylko sarnę jedną ubili [...]”⁸³.

Wyjątkowym wydarzeniem sprzyjającym organizacji polowań w radziwiłłowskich lasach była wizyta syna Augusta III, Karola Krystiana Józefa⁸⁴ księcia saskiego oraz królewicza polskiego, który w 1759 roku w drodze do Wilna odwiedził dobra Michała Kazimierza Radziwiłła oraz Hieronima Floriana⁸⁵. Trud-

80 A. MARIANI, *O XVIII-wiecznych praktykach łowieckich*, s. 75.

81 Diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła, k. 1756, 1815, 1934, 1984, 2023.

82 Order św. Huberta został założony w okresie 1444/1445 przez Albrechta III Dobrotliwego z dynastii Wittelsbachów. Po przejściu Księstwa Juliaku (Juelich) przez Bawarczyków, order w 1708 roku odnowiono. Popularności odznaczeniu dodał wybór św. Huberta na patrona myśliwych. Order ten pod koniec XVIII wieku był postrzegany również jako odznaczenie wojskowe. Stał się on częstym odznaczeniem nadawanym także wśród osiemnastowiecznej magnaterii polskiej. Dla panów polskich stanowił raczej cenione wyróżnienie, niż deklarację polityczną. Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”, jako odznaczony orderem św. Huberta, dzień patrona myśliwych obchodził niezwykle uroczyście, o czym pisał już Józef Władysław Kobyłański, zob. J.W. KOBYLAŃSKI, *Dzień św. Huberta w życiu Radziwiłła „Panie Rybeńko”*, Warszawa 1934. Szerzej na temat orderu św. Huberta zob. D' A.J.D. BOULTON, *The knights of the Crown: the monarchical orders of knighthood in later medieval Europe 1325–1520*, Woodbridge 1987, s. 603–611; J.B. BURKE, *Book of Orders of Knighthood and Decorations of Honour of all Nations*, London 1858, s. 47–50.

83 Diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła, k. 1881.

84 R. WOŁOSZYŃSKI, *Karol Chrystian Józef*, PSB, 1966–1967, 12, s. 89.

85 P. JAMSKI, *Przejazd Karola Krystiana Kurfirsta kurlandzkiego przez Wilno w roku 1759*, w: J. Lileyko, I. Rolska-Boruch (red.), *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 9, *Ceremoniał i obyczaj w XVI–XVIII wieku*, Lublin 2008, s. 181–183.

no jednoznacznie określić, kiedy i w jakich okolicznościach książę Radziwiłł zaprosił młodego królewicza do Nieświeża. Piotr Jamski, historyk sztuki, który scharakteryzował na podstawie wpisu zachowanego w *Diariuszu* wojewody wileńskiego wjazd królewicza do stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego, postawił tezę, że zaproszenie mogło być wystosowane w dniu inwestytury, gdy „Rybeńko” gościł Karola Krystiana w swoim nowym apartamencie warszawskiego pałacu. W nim to Radziwiłł zachwalał polowania w litewskich lasach oraz ilość zwierzyzny w nich żyjącej, a także trofea czekające na zdobycie. Piotr Jamski wysunął tezę, że mógł to być główny powód, dla którego królewicz chciał udać się do Wielkiego Księstwa Litewskiego⁸⁶.

Książę Kurlandii w liście z 6 grudnia zapowiedział swój przyjazd do Nieświeża w drugą niedzielę adwentu, czyli 9 grudnia⁸⁷. Dnia następnego, to jest 7 grudnia, książę wojewoda wileński wyruszył w drogę do Korelicz, by tam powitać swego gościa⁸⁸. Podczas trwającej piętnaście dni wizyty Karol Krystian odwiedził najważniejsze radziwiłłowskie dobra, takie jak Nieśwież, Słuck, Korelicze, Mir oraz Albę. W trakcie dwutygodniowego pobytu królewicz aż dziewięciokrotnie wybrał się na polowanie. Polował głównie w lasach nieopodal Słucka, a także Nieświeża i Alby. Wśród ubitych zwierząt znalazły się: jeleni (1), łosie (82), daniel (1), wilki, dziki (6), zające (20), lis (1), borsuki, dziki (80) oraz niedźwiedzie (16). Te ostatnie dla Radziwiłłów miały wyjątkowe znaczenie zwłaszcza zaś w drugiej połowie XVIII wieku, nie tylko z powodu waleczności i emocji, jakie dostarczało ich ubicie, ale również z powodu pozyskiwania małych niedźwiadków do słynnej na całą Europę, a działającej z pewnością już w XVII wieku „akademii smorgońskiej”⁸⁹. To, jak ważne dla przedstawicieli radziwiłłowskiego rodu były niedźwiedzie, najlepiej oddaje list z 1751 roku napisany przez Józefa Oraczewskiego, ekonoma księstwa słuckiego, adresowany do Hieronima Floriana. Ekonom w korespondencji informował księcia o układaniu się do snu jedenastu niedźwiedzi, z których jeden schronił się w lasach brańczyckich. Ówczesny rektor kolegium słuckiego Józef Obrąpalski zgodził się na to, żeby go nie pędzić⁹⁰. Ponadto zarówno niedźwiedzie, jak i inne gatunki grubego zwierza trafiały do radziwiłłowskich zwierzyńców, zakładanych głównie w celu łowieckim.

Przyjazd królewicza do Nieświeża był z pewnością wydarzeniem długo oczekiwany. Książę wojewoda w uroczystości zaangażował zarówno najbliższą rodzinę, dostojników państwowych, jak i kościelnych. Wizyta królewicza była znakomitą okazją do zaprezentowania ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz

86 P. JAMSKI, *Przejazd Karola Krystiana Kurfirsta*.

87 *Diariusz* Michała Kazimierza Radziwiłła, k. 2250.

88 Tamże, k. 2249.

89 Smorgonie stały się własnością Radziwiłłów w 1668 roku O „akademii smorgońskiej”, zob. R. KIERSNOWSKI, *Supplementa Ursina. Jeszcze o legendach, łowach i niedźwiedziach*, *Kwartalnik Historyczny*, 1993, 4, s. 146. Zob. tenże, *Niedźwiedzie i ludzie w dawnych i nowszych czasach, fakty i mity*, Warszawa 1990.

90 J. Oraczewski do H.F. Radziwiłła, Słuck, 29 XI 1751, AGAD, AR, dz. V, nr 10883/II.

ich naturalnych bogactw⁹¹. Pobyt Karola Krystiana w dobrach radziwiłłowskich przypadł w okresie adwentu. Książę wojewoda chciał zatem zachwycić swojego gościa możliwościami łowieckimi, jakie dawały litewskie lasy, ale także gościnnością i wystawnością organizowanych obiadów oraz kolacji, podczas których na stołach gościły potrawy przyrządzone z wcześniej ubitych zwierząt⁹².

Radziwiłłowskie lasy bez wątpienia były zasobne w materiał budulcowy oraz dziką zwierzynę. Nie należy zapominać, że dostarczały one również inne produkty, takie jak szyszki, igliwie, nasiona roślin oraz grzyby, owoce leśne czy zioła. Z jednej strony zatem pełniły funkcję „spichlerza” pełnego dóbr naturalnych, z drugiej zaś były sceną magnackich łowów, które gwarantowały najzamożniejszym nie tylko dobrą zabawę, ale i rozmaite emocje.

To bogactwo naturalne wymagało jednak właściwego systemu zarządzania. Można stwierdzić, że takowy dla leśnych dóbr radziwiłłowskich istniał co najmniej od XVII wieku. Potwierdzają to wykorzystane w niniejszym artykule instrukcje wydane dla Puszczy Birżańskiej oraz lasów znajdujących się w księstwie dubińskim. Warto zauważyć, że niektóre rozporządzenia na przestrzeni ponad stu lat nie uległy zmianie. Tak jest w przypadku ochrony puszczy przed pożarami czy przed grabieżami. Podobnie raz uregulowane kwestie związane ze wstępem oraz możliwością eksploatacji puszczy były powtarzane w kolejnych dokumentach. Oznacza to, że Radziwiłłowie stworzyli czy może raczej dążyli do stworzenia konkretnego systemu zarządzania zasobami leśnymi, którego głównym celem była ochrona przed gospodarką rabunkową. Fakt, że omawiane w artykule puszcze przetrwały do dnia dzisiejszego, może świadczyć również o tym, iż sami członkowie rodu nie prowadzili takiej gospodarki dla zwiększenia swoich doraźnych zysków.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

AGAD, AR, dz. IV/354, sygn. 616, nr 235.

AGAD, AR, dz. IV/354, sygn. 619, nr 354.

AGAD, AR, dz. V, nr 3276.

AGAD, AR, dz. V, nr 10883/II.

AGAD, AR, dz. V, nr 16738.

AGAD, AR, dz. V, nr 17435.

AGAD, AR, dz. V, nr 18811.

91 Diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła, k. 2250.

92 W tym celu, by zaproszeni goście mogli bawić się i świętować przy dźwiękach muzyki, „Rybeńko”, za każdy zagrany podczas kolacji czy też bankietu utwór płacił na zmarłe dusze „ratunku nie mające” określoną sumę tyńfów. W *Diariuszu* nie wskazano ani pojedynczej kwoty, którą musiał uiścić wojewoda wileński za możliwość zabawy przy jednym utworze, ani za cały bal, zob. tamże.

AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-80a.

AGAD, AR, dz. XXI, sygn. A 34; sygn. D 66; sygn. Ł 1; sygn. Ł 24; sygn. M 24; sygn. N 72; sygn. P 6; sygn. R 93; sygn. R 105; sygn. S 176; sygn. S 198; sygn. S 290; sygn. W 100; sygn. W 138; sygn. W 140; sygn. Z 23; sygn. Ż 7.

AGAD, AR, dz. XXXIV, nr 479.

Hist. coll. nesvisiensis 1689, ARSI, Litwania, nr 42, f. 340v.

Hist. coll. nesvisiensis 1693, ARSI, Litwania, nr 43, f. 235.

Hist. coll. nesvisiensis 1701, ARSI, Litwania, nr 44, f. 355.

Hist. coll. minscensis 1755, ARSI, Litwania, nr 51, f. 167v.

Stare druki

Stół obojętny to jest Pański a oraz chudopacholski abo sposób gotowania rozmaitych potraw według rozmaitości Samku i upodobania, tak względem bogatych, jako też ubogich traktamentów przez urodzonego Stanisława Czernieckiego J. K. Mości sekretarza, a Jaśnie wielmożnego Alexandra Michała Lubomirskiego wojewody krakowskiego kuchmistrza napisany w Wilnie w Drukarni Królewskiej przy Akad. R. 1782, LMAVB, L-18/371.

[Hieronim Florian Radziwiłł], *Compendium, w którym ciekawy w sztuce myśliwskiej wiele profitować może, ile że jest z praktyki samej, a nie z ksiąg koncypowane*, 1740.

Opracowania źródłowe

Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a., red. Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, Vilnius 1985, 16

LITERATURA

ANTONIEWICZ M., 2011. *Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*. Warszawa.

BOULTON D' A.J.D., 1987. *The knights of the Crown: the monarchical orders of knighthood in later medieval Europe 1325–1520*. Woodbridge, s. 603–611.

BURKE J.B., 1858. *Book of Orders of Knighthood and Decorations of Honour of all Nations*. London, s. 47–50.

CZERNIECKI S., LUBOMIRSKI S., 2012. *Compendium ferculorum albo zebranie potraw*. Oprac. J. Dumanowski, M. Spychaj. Warszawa.

DEMSKI D., 1994. *Naliboki i Puszcza Nalibocka – zarys dziejów i problematyki*. Etnografia Polska, 38, 1–2, s. 51–78.

DYMNICKA-WOŁOSZYŃSKA H., 1987. *Radziwiłł Hieronim Florian (1715–1760)*. PSB, 30, s. 185–188.

DYMNICKA-WOŁOSZYŃSKA H., 1987. *Radziwiłł Michał Kazimierz zwany „Rybeńko” (1702–1762)*. PSB, 30, s. 299–306.

DYMNICKA-WOŁOSZYŃSKA H., 1987. *Radziwiłłowa Anna Ludwika (1729–1771)*. PSB, 30, s. 387–388.

- GAJEWSKI M., *Sławne dzieje Jaszun*. Nasz Czas 13 (http://www.pogon.lt/_NCZ_ARCHYVAS/018/gajew.html; data dostępu b. d.).
- JAMSKI P., 2008. *Przejazd Karola Krystiana Kurfirsta kurlandzkiego przez Wilno w roku 1759*. W: J. Lileyko, I. Rolska-Boruch (red.), *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 9, *Ceremoniał i obyczaj w XVI–XVIII wieku*. Red. . Lublin, s. 181–191.
- JUDKOWIAK B., 2013. *Franciszka Urszula Radziwiłłowa – w poszukiwaniu własnego głosu. Propozycje interpretacyjne, dokumentacyjne i edytorskie*. Poznań.
- KAMIENSKA Z., 1964. *Manufaktura szklana w Urzeczcu 1737–1846*. Warszawa.
- KARKUCIŃSKA W., 2000. *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*. Warszawa.
- KARKUCIŃSKA W., 1987. *Radziwiłłowa Anna Katarzyna (1676–1746)*. PSB, 30, s. 384–387.
- KASPRZAK A., 1998. *Szklą z hut radziwiłłowskich*, t. 1, *Naliboki (1722–1862)*, t. 2, *Urzecze (1737–1846)*. Warszawa.
- KIERSNOWSKI R., 1990. *Niedźwiedzie i ludzie w dawnych i nowszych czasach, fakty i mity*. Warszawa.
- KIERSNOWSKI R., 1993. *Supplementa Ursina. Jeszcze o legendach, łowach i niedźwiedziach*. Kwartalnik Historyczny 4, s. 137–150.
- KOBYLAŃSKI J.W., 1934. *Dzień św. Huberta w życiu Radziwiłła „Panie Rybeńko”*. Warszawa.
- KOWALSKI M., 2013. *Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny*. Warszawa.
- KOWALSKI M., 2012. *Wielkie posiadłości ziemskie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i ich wpływ na dzisiejsze środowisko antropologiczne*. Studia z Geografii Politycznej i Historycznej, 1, s. 113–138.
- KRACIK J., 2012. *Paradoksy z dziejów Kościoła*. Kraków.
- LESIŃSKI J., 1996. *Spory o dobra neuburskie*. Miscellanea Historico-Archivistica, 6, s. 95–132.
- MANYŚ B., 2014. *Anna Katarzyna z Sanguszków Radziwiłłowa i Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”. Relacje matki z synem na podstawie diariusza wojewody wileńskiego*. W: *Kulturowe wzorce a społeczna praktyka. Studia z dziejów kobiet*. Poznań, s. 127–139.
- MANYŚ B., 2014. *Uroczystości rodzinne w Wilnie za panowania Augusta III (1733–1763)*. Poznań.
- MANYŚ B., 2013. *Wjazd na województwo wileńskie Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” jako przykład specyfiki kultury dworów magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim*. W: M. Dębowski, A. Grześkowiak-Krwawicz, M. Zwierzykowski (red.), *Europejski Wiek Osiemnasty: uniwersalizm myśli, różnorodność dróg*. Studia i materiały. Red. . Kraków, s. 307–319.
- MARIANI A., 2014. *O XVIII-wiecznych praktykach łowieckich w świetle diariusza księcia Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*. W: T.J. Żuchowski (red.), *Europejskie tradycje łowieckie. Tom wydany z okazji III Międzynarodowego Kongresu Kultury Łowieckiej*. Warszawa, s. 67–77.
- MICHALSKI J., 1987. *Radziwiłł Karol Stanisław zw. Panie Kochanku (1734–1790)*. PSB, 30, s. 248–262.

- Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzenia wszelakich potraw, pieczenia chleba i inne sekreta gospodarskie i kuchenne*, 2011. Oprac. J. Dumanowski, R. Jankowski. Warszawa 2011.
- RACHUBA A., 1987. *Radziwiłł Karol Stanisław h. Trąby (1669–1719)*. PSB, 30, s. 240–248.
- ROTTERMUND A., 1988. *Polowanie i sztuka w kulturze dworskiej czasów nowożytnych*. Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie, 5, s. 9–35.
- SAJKOWSKI A., 1965. *Od Sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*. Poznań.
- Skrety kuchmistrzowskie Stanisława Czernieckiego: przepisy z najstarszej polskiej książki kucharskiej z 1682 roku*, 2010. Oprac. J. Dumanowski, A. Pawlas, J. Poznański. Warszawa 2010.
- Słownik języka polskiego*, 1962. Red. W. Doroszewski. T. 4. Warszawa. (<http://doroszewski.pwn.pl/haslo/%C5%82owczy>; data dostępu: b. d.).
- SMOLEŃSKA B., 1953. *Materiały do dziejów huty szklanej w Nalibokach z XVIII w.* Teki Archiwalne, r. 1, s. 79.
- Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*, 1994. Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. Kórnik 1994.
- WIERZBICKA-MICHALSKA K., 1987. *Radziwiłłowa Franciszka Urszula (1705–1753)*. PSB, s. 388–390.
- WOŁOSZYŃSKI R., 1966–1967. *Karol Chrystian Józef*. PSB, 12, s. 89.
- ZIELIŃSKA T., 1996. *Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu*. W: *Radziwiłłowie herbu Trąby*. Warszawa.
- ZUBA K., 1999. *Chirurdzy, felczerzy i cyrulicy w dobrach Radziwiłłów linii nieświeskiej w XVIII w.* *Medycyna Nowożytna* 6/1, s. 77–104.

PRZYZYNEK DO BADAŃ NAD ROLĄ I FUNKCJĄ LASÓW W XVIII-WIECZNYCH DOBRACH RADZIWIŁŁOWSKICH W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM

Streszczenie

Niniejszy artykuł powstał z myślą o charakterystyce roli i funkcji lasów w XVIII-wiecznych dobrach radziwiłłowskich położonych na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stanowi on próbę odpowiedzi na następujące pytania: jakie produkty pozyskiwano z lasów i w jakim celu, w jaki sposób Radziwiłłowie zarządzali lasami oraz kto w ich imieniu pełnił nad nimi kontrolę? W jakim zakresie lasy stanowiły miejsce magnackich rozrywek? Prezentowany artykuł jest jedynie przyczynkiem do badań nad znacznie szerszym zagadnieniem, jakim był ówczesny system zarządzania magnackimi zasobami leśnymi. Tak postawiony problem został rozpoznany w odniesieniu do dóbr radziwiłłowskich, z wyjątkiem administrowanych przez nich królewskich.

Słowa kluczowe: lasy, puszcze, gospodarka zasobami leśnymi, Radziwiłłowie, Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”, Hieronim Florian, Wielkie Księstwo Litewskie

CONTRIBUTION TO RESEARCH ON THE ROLE AND FUNCTION OF FORESTS IN THE EIGHTEENTH-CENTURY RADZIVILL ESTATES IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

S u m m a r y

This article was created for the characteristics of the role and functions of forests in the eighteenth-century Radzivill estates located in areas of the Grand Duchy of Lithuania. It is an attempt to answer the following questions: what products extracted from the forest and for what purpose, how Radzivils management of forests and who acted on their behalf control them? The extent to which forests were the place of aristocratic pastimes? The article is merely a contribution to research on a much broader issue, which was then magnate management system of forest resources. Such problem was recognized in relation to Radzivill goods, except for the royal administered by them.

Keywords: Forests, backwoods, Radzivils, Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybenko”, Hieronim Florian, Grand Duchy of Lithuania